

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

З.М.БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими кафедраси

Қўлёзма ҳуқуқида

ИМИНОВ АББОС ОРИФЖОНОВИЧ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЖИНОЯТ ҚОНУНИДА
ЖИНОЯТДАГИ ИШТИРОКЧИЛИК**

5141500 “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ талим йўналиши бўйича
бакалавр академик даражасини олиш учун ёзилган

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШ

Иш раҳбари : юридик фанлари
номзоди Р.Имамов



Андижон -2014

МУНДАРИЖА

Кириш.....3-5

I-БОБ. ЖИНОЯТҚОНУНИДАГИ ИШТИРОКЧИЛИК.

I.1Жиноятда иштирокчилик тушунчаси,унинг белгилари ва аҳамияти.....6-11

I.2Жиноятда иштирокчиларнинг турлари.....12-20

II-БОБ. ИШТИРОКЧИЛАРНИНГ ШАКЛЛАРИ.

II.1Жиноятда иштирок этганлик учун жавобгарлик доираси.....21-38

II.2Жиноятга дахлдорлик.....38-45

ХУЛОСА.....46-48

Фойдаланилган адабиётлар.....49-51

Кириш

*Қонунлар сўзсиз бажарилгандагина биз
хуқуқий давлат қуришимиз мумкин.*

Ислом Каримов.

Мавзунинг долзарблиги:“Биз бугун тарихий бир даврда – халқимиз ўз олдига эзгу ва улуғ мақсадлар қўйиб, тинч-осойишта ҳаёт кечираётган, ўз кучи ва имкониятларига таяниб, демократик давлат ва фуқоролик жамияти қуриш йўлида улкан натижаларни қўлга киритаётган бир замонда яшамоқдамиз. Мамлакатимиз қиёфаси, халқимизнинг ҳаёт тарзи изчил юксалиб, яхшиланиб бормоқда. Истиқлолимизнинг дастлабки кунларидан бошлаб танлаб олинган, тараққиётнинг “Ўзбек модели” деган ном билан дунёда эътироф этилган миллий ривожланиш йўлимизнинг амалий самаралари бугунги кунда ҳаётимизнинг барча соҳа ва тармоқларида яққол кўзга ташланмоқда”.

Бугунги кунда мамлакатимизда кенг қамровли суд-ҳуқуқ ислохотлари амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик паласи ва сенатининг қўшма мажлисида Президентимиз давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсати, мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий соҳалардаги ислохотларни чуқурлаштириш бўйича асосий вазифалар тўғрисидаги маърузасида узоқ муддатга мўлжалланган дастуруламал назарий фикрлар ва ғояларни билдирди.

Ўзбекистон Мустақилликнинг дастлабки ўн йиллигида ғоят мураккаб йўлни босиб ўтди. Мамлакат мустақиллигини таъминлаш, аҳолининг тинчлиги ва осойишта ҳаётини таъминлаш билан бирга, янги давр ижтимоий муносабатларини шакллантириш йўлида жиддий ютуқларга эришилди.

Ўша йилларда жинойatchиликка қарши кураш масаласи ғоят кескин қўйилган ва шунга мувофиқ равишда оғир ва ўта оғир жинойт содир қилган шахсларга нисбатан оғир жазо чораларини қўллашга мойиллик кучлироқ бўлди. Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиш йўлидан четга чиқарадиган кучларга қарши тура оладиган, турли диний экстремистик террористик ҳаракатларни бартараф қила оладиган даражадаги қудратга эга бўлди. Натижада Ўзбекистон ўз тараққиётининг янги ривожланиш босқичига кирди. 2000 йил июнь ойида Жамиятимизнинг сиёсий иқтисодий ва маънавий соҳаларидаги ислохотлар жараёнини эркинлаштириш ва чуқурлаштириш Дастури қабул қилинди. Ана шу дастурга мувофиқ равишда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясида суд ҳуқуқ тизимини либераллаштириш масаласи кўриб чиқилди ва бевосита Президентимиз И.А.Каримов томонидан Жинойт, Жинойт процессуал кодексларини ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексни либераллаштириш

борасида аниқ таклифлар қабул қилинди ва бу кодексларга жиддий ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг иккинчи чакирик олтинчи сессиясида, Жиноят, Жиноят процессуал ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларга қўшимчалар ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисидаги Қонун жазоларни либераллаштиришнинг бошланғич даври эди, холос. Ўша сессиядан бери қонунларни либераллаштириш йулида кўплаб қонунлар қабул қилинди. Айниқса, ЖКга ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш (боб-модда) институтининг киритилиши, мамлакат миқёсида "судланганлар" миқдорининг анча камайишига олиб келди. Айниқса, жиноят натижасида келтирилган зарар ёки зиённи ўз ихтиёри билан қопланган тақдирда озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўлламаслик тўғрисидаги норманинг Жиноят кодексига киритилиши жиноят содир этганлиги учун муайян турдаги жазога ҳукм қилинган шахсларнинг судланганлик ҳолати муддатини қисқаришида ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистон Республикасини Президенти И. А. Каримов "Независимая газета" мухбирига берган интервьюсида¹ Ўзбекистон жиддий ўзгаришлар бусогасида турганлигини, доимий равишда фаолият юритадиган икки палатаси парламент ташкил этилганлиги мамлакатимиз ҳаётида демократик тамойилларни амалга ошириш борасида жиддий ўзгаришлар юз беришини таъкидлаб, суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш йулида қилинган ишлар туфайли аҳоли жон бошига нисбатан маҳбуслар сони бўйича (39 минг киши) МДХ давлатлар орасида энг яхши охириги ўринда эканлигини таъкидлайди.²

Мавзунинг ўрганилиш даражаси: Мустақиллик йилларида жиноятдаги иштирокчиликнинг ҳуқуқий муаммолари Ўзбекистондаги қатор олимларимиз томонидан ўрганилган бўлиб, жумладан К.Р.Абдурасулова, Б.Ахроров, М.Усмоналиев, М.Рустамбаев, Ф.Т.Тохировлар томонидан ўрганилган ва бу борада жиноят қонунчилиги юзасидан ўз таклиф ва ҳулосаларини берган бўлсаларда, жиноятдаги иштирокчилик жараёни давом этаётганлигини ҳисобга олиб мавзу кенгроқ ўрганиб чиқилди.

Ишнинг мақсад ва вазифалари: жиноятдаги иштирокчилик тушунчаси, ҳуқуқий оқибатларининг мазмунини очиқ беришдан иборат.

Ишнинг илмий янгилиги: Унинг вазифаси жиноятдаги иштирокчилик тушунчаси, ҳуқуқий оқибатларининг мазмунини бир қатор янги фикр-мулоҳазалар ҳамда таклифларни илгари суриш.

¹ "Независимая газета" 2005 йил 14 январ сони.

² Қаранг: Халқ сўзи, 2005 йил 19 январ сони.

Ишнинг амалий аҳамияти: Битирув малакавий ишининг амалий аҳамияти шундаки, жиноят ҳукуки фанидан маъруза ва амалий машғулотлар ўтказишда, маърузалар тайёрлашда фойдаланилиши мумкин.

Битирув малакавий ишининг тузилиши ва ҳажми: БМИ кириш, 4 та параграфни ўз ичига олган 2 боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишнинг ҳажми 51 бетни ташқил этади.

I-БОБ ЖИНОЯТҚОНУНИДАГИ ИШТИРОКЧИЛИК

1.1 Жиноятда иштирокчилик тушунчаси, унинг белгилари ва аҳамияти

Жиноят кодекси Махсус қисмининг муайян моддасида назарда тутилган жиноят бир киши томонидан содир этилган бўлса, жиноятни квалификация қилиш ва айбдорга жазо тайинлаш масалалари жиноят қонунида назарда тутилган умумий асосларда ҳал қилинаверади. Аммо муайян бир жиноят икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан иштирокчиликда содир этилса, иштирокчилик муайян гуруҳдан, уюшган гуруҳдан ёки жиноий уюшмадан иборат бўлса, жавобгарлик масалалари қандай ҳал қилиниши, жиноятни иштирокчиликда ёки ана шу юқорида айтилган гуруҳлар томонидан содир этилса, жиноятнинг моҳияти ва мазмуни ўзгаради. Чунки муайян жиноят икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан содир этилса, жиноятда катнашаётган кишилар ҳаракати бирлашади, улар ўртасида келишув юз беради. Натижада бир киши томонидан содир этишнинг иложи бўлмаган жиноятлар содир этилади. Жиноятни тез ва пухта амалга ошириш имконияти вужудга келади. Чунки иштирокчиликда жиноят содир этаётган шахслар жиноий қилмишнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг муайян қисмини ҳар бир иштирокчи бажариши мумкин.

Шахслар биргалашиб жиноят содир этган вақтда уларда жиноятни амалга ошириш учун шижоат, қатъиятлик, журъат кучаяди. Иштирокчиликда жуда хавфли жиноятлар содир этилиши, жиноятни амалга ошириш режасининг пухта ишлаб чиқилганлиги, жиноятни фош қилишнинг кийинлиги ва бошқа қатор муаммолар келиб чиқади.

Қонун чиқарувчи орган иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларнинг ана шундай хусусиятларини ҳисобга олиб иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларни квалификация қилиш ва жазо тайинлашнинг алоҳида қоидаларини ишлаб чиққан.

УзР ЖКнинг 27-моддасида иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларнинг умумий тушунчаси берилган бўлиб, «Икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг қасддан жиноят содир этишда биргалашиб қатнашиши иштирокчилик деб топилади».

Иштирокчиликка қонунда берилган ушбу таърифидан кўриниб турибдики, иштирокчилик икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг оддий биргалашиб жиноят содир қилишининг ўзидангина иборат бўлмасдан, иштирокчилар ўртасидаги узвий боғлиқлик бўлиб, жиноят объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларни икки ёки ундан ортиқ шахслар ҳаракатларининг бирлашиши билан ифодаланади. Шунга кўра, жиноят ҳукуки назар, йясида иштирокчилар ўртасидаги боғлиқликни объектив ва субъектив боғлиқликдан иборат бўлган белгиларга бўладилар.

Иштирокчиликнинг субъектив боғлиқлик белгиси икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг муайян жиноятни содир этишда қасддан иштирок этишидир. Объектив боғлиқлик белгиси эса жиноятни амалга оширишда икки ёки ундан ортақ шахсларнинг қатнашаётганлигидир.

Жиноятни иштирокчиликда содир этилган деб ҳисоблаш учун жиноят ҳуқуқида махсус белгилар ишлаб чиқилган бўлиб, улар қуйидагилар:

- а) жиноятни содир этишда икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг иштирок этаётганлиги;
- б) жиноятда иштирок этаётган шахсларнинг ақли расолиги ва жиноят субъекти ёшига етганлиги;
- в) улар ўртасида объектив ва субъектив боғлиқликнинг мавжудлиги.

Икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг муайян жиноятда иштирок этиши деганда, фақат қасддан содир этиладиган жиноятда камида икки киши қатнашиб, бири бажарувчи, иккинчиси ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчи сифатида қатнашган тақдирда ҳам жиноят иштирокчиликда содир этилган деб топилади. Жиноятни содир этишда камида икки киши бажарувчи сифатида қатнашган тақдирда ҳам жиноят иштирокчиликда содир этилган деб топилади.³

Жиноят содир этишда иштирок этаётган шахсларнинг барчасини жиноий жавобгарликка тортиш ёшига етганлиги ва ақли расо бўлиши кераклиги деганда, жиноятда бажарувчи, ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчи сифатида иштирок этаётган шахсларнинг барчасини ЖКнинг 17-моддасида назарда тутилган ёшга етганлиги ҳамда 18-моддасида назарда тутилган жиноят содир қилиш пайтида ўз қилмишининг

³15. Становление судебной власти в независимом Ўзбекистоне: Этапы реформирования // Судебная власть в Ўзбекистоне: время реформ.

ижтимоий хавфли хусусиятини англаган ва ўз ҳаракатларини бошқара олган ҳолда бўлганлиги тушунилади.

Агар жиноятда фақат икки киши бажарувчи сифатида қатнашиб, улардан бири ўша жиноят учун жиноий жавобгарликка тортиш ёшига етмаган ёки ақли норасо бўлган бўлса, жиноят ишгирокчиликда содир этилган деб топилмайди.

Шунингдек, бири бажарувчи, иккинчиси ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчи сифатида ишгирок этиб бири жавобгарликка тортиш ёшига етмаган ёки ақли норасо бўлган тақдирда ҳам жиноят ишгирокчиликда содир этилган деб топилмайди. Фақат қасддан содир этиладиган жиноятларгина ишгирокчиликда содир этилади. Бундай талаб ЎЗР ЖК 27-моддасининг мазмунининг ўзидан келиб чиқади.

Икки ёки ундан ортиқ шахслар жиноят содир этишда ишгирок этганлари тақдирда ўз ҳаракатларининг ижтимоий хавфли хусусиятда эканлигини англаши билан бирга бошқа ишгирокчиларнинг (ҳеч бўлмаганда улардан бирининг) қилмишининг ҳам ижтимоий хавфлилик хусусиятини англаши керак. Буни жиноят ҳуқуқида ишгирокчилар ўртасидаги субъектив боғлиқлиги деб ҳисобланади. Муайян жиноятни содир қилишда улар ҳаракатларининг бирлашганлигига ишгирокчилар ўртасидаги объектив боғлиқлик деб ҳисобланади. Ана шу иккита объектив ва субъектив боғлиқлик қасддан содир этиладиган жиноятларда ишгирокчилар ўртасидаги тафаккурий боғлиқлик ҳисобланади.

Барча ишгирокчиларнинг (камида икки кишининг) кучларининг бирлашиши туфайли улар ният қилган оқибатнинг келиб чиқишига нисбатан ишгирокчиларнинг мақсади айнан бир хил бўлиши шарт эмас. Маълумки, Жиноят кодексининг 27-моддасида ишгирокчиликтушунчаси берилган, Кодекснинг Махсус қисми моддаларида эса «жиноят ишгирокчиликда содир этилса» дейилмаган, балки «бир гуруҳ шахслар томонидан», айрим моддаларида эса «бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилса» дейилган. Уларнинг ҳар иккаласи бир хил

тушунча эмас. Иштирокчилик тушунчаси анча кенг тушунча бўлиб, умуман иштирокчиликни камраб олиб, бунда фақатгина жиноят бажарувчиларнигина эмас, балки ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилар ҳам қатнашган иштирокчиларни ҳам камраб олади.

Давомли жиноятда айбдорнинг ҳатти-ҳаракати содир этилган барча талон-торож эпизодлари буйича зарар суммаларини қўшганда ҳосил бўлган умумий миқдордан келиб чикиб квалификация қилинади. Такроран содир этилган талон-торожни квалификация қилишда барча эпизодлар бўйича аниқланган умумий талон-торож суммаси эмас, балки зарар миқдори энг кўп бўлган эпизод бўйича талон-торож суммаси асос қилиб олинади⁴.

ЖК Махсус қисми моддаларидаги «бир гуруҳ шахслар» тушунчаси фақат бажарувчиси камида икки кишидан иборат бўлган иштирокчиликни назарда тутади. Шунинг учун ҳам муайян бяр жиноятда фақат икки киши айбланиб, бири бажарувчи, иккинчиси ёрдамчи сифатида квалификация қилиниб жавобгар қилинган бўлса, ЖК Махсус қисми моддасидаги бир гуруҳ тушунчасини бермайди.

Чунки бир гуруҳ шахслар деганда жиноятнинг бажарувчиси сифатида камида икки киши қатнашиб, шу жиноятнинг объективтомонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳаммасини ёки ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажаришда қатнашганлиги назарда тутилади. Жиноятнинг ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилари эса муайян жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажаришда қатнашмайди. Шунинг учун ҳам жиноятнинг ташкилотчиси ёки далолатчиси, ёхуд ёрдамчисини квалификация қилишнинг қонунда алоҳида қоидалари белгиланган бўлиб,бу қоидалар ЎзР ЖКнинг 30-моддасида назарда тутилган.

3 Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 21 майдаги "Жазоларни либераллаштириш тўғрисидаги қонунни иқтисодиёт соҳасидаги жиноятларга нисбатан қўллашнинг айрим масалалари ҳақида"га қарори / Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари туплами. 1991-2006.2-жиддди.- Тошкент:Адолат,2006. Иккинчи жилд. Б. 171.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги жиноят қонунида иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларда гуруҳнинг уюшганлик даражасига қараб унинг шакллари белгиланган бўлиб, улар ЎзР ЖКнинг 29-моддасида берилган.

Иштирокчиларнинг турлари ЖКнинг 28-моддасида берилган. Уларнинг жиноятда иштирок этганлик даражаси ва хусусиятига қараб бажарувчи, ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчиларга бўлинган. Агар ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчи ҳеч бўлмаганда жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг бир қисмини бажарган бўлса ҳам жиноятда иштирокчи, ҳам бажарувчи деб квалификация қилинмай, бажарувчи деб квалификация қилинаверади.

ЎзР ЖК 56-моддасининг 1-қисми «м» бандига кўра, бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктирган ёки уюшган гуруҳ ёхуд жиноий уюшма шаклидаги иштирокчиликда содир этилган жиноят жазони отирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади. Бунда бажарувчи ёки ташкилотчи, ёхуд далолатчи ёки ёрдамчи сифатида иштирок этганлигининг аҳамияти йўқ.

I.2 Жиноятда иштирокчиларнинг турлари

Жиноят иштирокчиларининг жиноятда иштирок этаётганлик даражаси уларнинг жиноятни содир этишда бажарадиган вазифасига қараб жиноят иштирокчилари турларга бўлинади. Жиноят иштирокчилари бажарувчи (бирга бажарувчи), ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилардан иборат бўлиб, улар тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш муҳим

аҳамиятга эгадир. Уларнинг ҳар бирининг жиноятда иштирокининг турига қараб, жавобгарликни белгилашда улар ўртасидаги фарқни, ҳар бирининг вазифаси ва айби даражасига қараб жавобгарликни белгилаш муҳимдир.

Қонунда иштирокчиликда содир этиладиган жиноятлар иштирокчиларнинг жиноятни амалга оширишдаги ҳаракатларихусусиятлари, жиноятни содир этишда объектив равишда бажарадиган вазифасига қараб таснифланади ва жиноят иштирокчилари бажарувчи (бирга бажарувчи), ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчиларга бўлинади. Жиноят иштирокчиларини бундай таснифлашда жиноятда иштирок этаётган шахсларнинг ҳар бирининг вазифасининг ўзигина эмас, балки уларнинг ҳар бирининг иштирок этиш даражаси ва хусусияти ҳам мезон сифатида олинади. Чунки жиноят иштирокчиларининг турларига қараб квалификация қилиш ва ҳар бир иштирокчининг жиноятда иштирок этиш турига қараб жазо тайинлашнинг ўзига хос хусусиятлари бор.

Шунга қўра, иштирокчиликда содир этилган жиноятни амалга оширишдаги розилигигина эмас, балки унинг жиноятни амага оширишда қатнашганлик даражаси ва ҳуқуқнинг фаоллиги ҳам ҳисобга олинади.

Жиноят иштирокчилари ичида жиноятнинг бажарувчиси алоҳида ўринда туради. ЎЗР ЖК 28-моддасининг 2-қисмида бажарувчи тушунчаси берилган бўлиб, унга қуйидагича таъриф берилган:

«Жиноятни бевосита тўла ёки қисман содир этган ёхуд ушбу Кодексга мувофиқ жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган шахслардан ёки бошқа воситалардан фойдаланиб, жиноят содир этган шахс бажарувчи деб топилади». ЎЗР ЖК 28-моддаси 2-қисмининг мазмунига қўра, жиноятни бевосита бажарган шахснинг ўзигана эмас, балки жавобгарликка тортияиши мумкин бўлмаган(жиноят субъекти ёшига етмаган ёки ақли норасо шахслардан) фойдаланиб жиноятни амалга ошириш ҳам бажарувчи деб топилади. Шунингдек, жисмоний шахс ҳисобланмайдиган воситалардан (ҳайвоилардан, бошқа техника воситаларидан) фойдаланиб жиноятни амалга оширган шахс ҳам бажарувчи деб топилади.

Бажарувчиларни жиноят иштирокчиси деб топиш учун икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг барчаси жиноят қонунида назарда тутилган ёшга етган, ақли расо бўлган бўлишга, яъни жиноят субъектининг барча белгиларига эга бўлиши керак. Агар қонунда Махсус субъектларининг иштирокчилигида содир этилган жиноят учун жавобгарлик назарда тутилган бўлса, жиноятда иштирок этаётган шахсларнинг барчаси шундай махсус белгиларга эга бўлиши керак. Мансабдорлик жинояти бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган бўлса, жиноят бажарувчиларининг барчаси мансабдор бўлиши керак. Бир неча шахс томонидан муайян жиноятни бирга бажарувчиси сифатида содир этаётган вақтда

жиноятнинг объектив томонини ифдаловчи ҳаракатларни бажаришда бирга қатнашган бўлиши керак, бунда бажарувчи-ларнинг барчаси жиноятни амалга оширишнинг барча ҳаракатларини бажарган бўлишлари шарт эмас, балки бири барча ҳаракатларни бажаришда қатнашган, бошқа бири жиноий ҳаракатларнинг бир қисмини бажаришда қатнашган бўлиши мумкин. Бунда жиноятга тайёргарлик қўриш ёки суикасд қилиш босқичидагина эмас, балки жиноятни бевосита амалга ошириш вақтида гуруҳга қўшилиб, жиноят объектив томонини ифдаловчи ҳаракатларни бажарган шахслар ҳам бирга бажарувчи деб квалификация қилинади.

Агарда шахс жиноят субъекти ёшига етмаган ёки ақли норасо шахсни жиноят содир этишини ташкил қилган, қизиқтирган, ёки ёрдам берган бўлса улардан жиноий ниятни амалга оширишда фойдаланган деб ҳисобланиб бажарувчи деб квалификация қилинади. Шунингдек, турли жониворлардан (ит, хўкиздан ва ҳоказолардан)фойдаланиб, жиноят амалга оширилган тақдирда ҳам шахс бажарувчи деб жавобгар қилинади.

Агар шахснинг ҳаракатлари давомли жиноят хусусиятига эга бўлмасдан бир неча мустақил эпизодлардан мисол учун ўғирлик, талончилик, босқинчилик ва бошқалардан иборат бўлса, бу ҳаракатлар талон-торож қилинган умумий суммадан келиб чиққан ҳолда тавсифланиши мумкин эмас. Бундай ҳолларда жиноятни ўзганинг мулкани талон-торож қилганлик учун жавобгарликни назарда тутувчи Жиноят кодексининг тегишли моддалари диспозицияга мувофиқ жумладан тақрорийлик белгиси билан тавсифлаш лозим ⁵.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 28-моддасининг 3-қисмига биноан жиноятга тайёргарлик қўрилишига ёки жиноят содир этилишига раҳбарлик қилган шахс ташкилотчи деб топилади. Аммо ташкилотчининг қилмишини квалификация қилиш вақтида унинг жиноятда ишпирок этганлик даражасини ҳисобга олиниши керак. Кўп ҳолларда шахс жиноятни ташкил қилиш билан бирга жиноятни амалга оширишга ҳам раҳбарлик қилади. Агарда шахс жиноятни ташкил этишнинг ўзи билан чекланиб, жиноятни содир этилишига раҳбарлик қилмаган ёки жиноятнинг объектив томонини ифдаловчи ҳаракатларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажаришда қатнашмаган бўлса, ташкилотчи деб унинг қилмиши ЎЗР ЖК 28-моддасининг 3-қисми орқали ЖК Махсус қисмининг тегишли моддаси билан квалификация қилинади.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 17 апрелдаги "Иқтисодиёт соҳасидаги жиноий ишлар буйича суд амалиётида юзага келган айрим масалалар 1-ўғрисида"ги қарорининг 5-банди / Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари туплами. 1991-2006. 2 жилдди. - Тошкент: Адолат, 2006. Биринчижилд. Б. 115-116.

Ташкилотчи, одатда, гуруҳ аъзоларини учраштириб, тегишли йўл-йўриқлар кўрсатиш, зарур бўлса воситалар бериш, жиноят содир қилишнинг қулай усуллари юзасидан тегишли маслаҳатларни бериш билан чекланиб, жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларда бевосита қатнашмайди.

Ташкилотчининг ҳаракатлари қасдан содир этилиб унинг қандай мақсадларда жиноятни ташкил қилганлиги жиноятни квалификация қилишда аҳамиятга эга эмас. Унинг мақсади ўч олиш, кўролмаслик ва ҳоказолар бўлиши мумкин. Агарда шахс жиноятни ташкил қилиш билан бирга уни содир этилишига раҳбарлик қилган бўлса, энди у гуруҳ раҳбари бўлиб, бутун жиноий фаолият унинг иродасига бўйсундирилади ва бундай ҳолда ташкилотчининг қилмиши ЖК 28-моддаси орқали эмас, балки гуруҳ раҳбари сифатида тўғридан-тўғри гуруҳ аъзолари билан бирга бажарувчи деб квалификация қилинади. Аммо бунда гуруҳнинг барча аъзолари томонидан содир этилган жиноятлар ҳақида унинг онги-қамраб олган бўлиши керак.

Жиноятнинг ташкилотчиси гуруҳнинг энг хавфли аъзоси бўлиб, у жиноят содир этилишини ташкил қилади, жиноятни содир қилаётганларнинг ҳаракатларига раҳбарлик қилади. У жиноятнинг асосий ташаббускори бўлади.

ЎзР ЖК 29-моддасининг мазмунига кўра, оддий ва мураккаб иштирокчиликда жиноятнинг раҳбари, ташкилотчиси бўлмайди. Гуруҳга раҳбарлик қилувчи ташкилотчи ҳар доим тўғри қасдан ҳаракат қилади.

Аммо оддий иштирокчилик ёки мураккаб иштирокчиликда жиноятни содир этилишига раҳбарлик қилмаган, жиноят объектив томони ҳаракатларини бажаришда бевосита қатнашмаган бўлса, ташкилотчи бўлиши мумкин. Бундай ҳолда ташкилотчининг ҳаракати ЖК 28-моддасига ҳавола қилинган ҳолда Махсус қисмининг бажарувчилар квалификация қилинган моддаси билан жавобгар қилинади.

ЎзР ЖК 28- моддасининг 4- қисмига кўра, жиноят содир этилишига қизиқтирувчи шахс далолатчи деб топилади. Ушбу нормада далолатчининг умумий тушунчаси берилган

бўлиб, жиноят содир этишга қизиқтириш ҳаракатларининг қатъий рўйхатини беришнинг иложи йўқ. Ҳар бир далолатчилик ўзига хос хусусиятларига эга бўлиб, кўпроқ қизиқтираётган кишининг шахсий хусусиятларига боғлиқ.

Далолатчиликнинг у ёки бу усулини танлаш, содир этилиши мўлжалланган жиноятнинг хусусияти, жиноят содир этилиши учун вазиятнинг ҳолати ва ҳоказоларга боғлиқдир. Далолатчи далолат қилинувчининг талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олиб, жиноят содир этишга қизиқтириши, илтимос қилиши, турли ваъдалар бериши, моддий рағбатлантириш, турли алдов йўлларида фойдаланиши, кўрқитиши, жисмоний ёки руҳий таъсир кўрсатиши ва ҳоказо усуллардан фойдаланиши мумкин. Далолатчилик фақат ҳаракат орқали содир этилиши мумкин. Шунга, кўра, жиноятбажарувчисининг жиноий ҳаракатларини маъқуллаш далолатчиликни ташкил қилмайди. Агарда далолат қилинувчини алдаб, сохта далолат қилинган ва далолат қилинувчининг хатосидан фойдаланиб, далолатчи ўз жиноий мақсадини амалга ошириш воситаси сифатида фойдаланган бўлса, далолатчилик деб топилмайди. Далолатчи деб топилмаган жойда иштирокчилик ҳам бўлмайди. Бундай ҳолда шахснинг қилмиши содир этилган жиноятнинг хусусиятига қараб квалификация қилинади.

Агарда жисмоний ёки руҳий зўрлик ишлатиб шахсни жиноят содир этишга далолат қилган ва далолат қилинган шахс охириги зарурат ҳолатида жиноятш содир қилган бўлса, бундай ҳолда ҳам иштирокчиликнинг белгалари бўлмайди ва далолатчи ўша жиноятнинг бажарувчиси сифатида квалификация қилинади.

Далолатчи ҳар доим бажарувчи содир қилган жиноятда иштирокчи деб ҳисобланиб, бажарувчининг қилмиши квалификация қилинган нормада назарда тутилган санкция доирасида жазо тайинланади.

ЎзР ЖК 28-моддасининг 5-қисмига мувофиқ жиноят содир этилишига ўз маслаҳатлари, кўрсатмалари билан воситалар бериш ёки тўсиқларни йўқотиш билан кўмаклашган, шунингдек, жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли, излари ва

воситаларини ёхуд жиноий йўл билан қўлга киритган нарсаларни яширишга, Шунингдек, бундай нарсаларни олиш ва ўтказиш тўғрисида олдиндан ваъда берган шахс ёрдамчи деб топилади.

Юридик адабиётларда ёрдамчининг ижтимоий хавфлилик даражаси ишгирокчиликнинг бошқа турларига нисбатан камроқ деб ҳисоблайдилар. Ёрдамчи жиноий фаолиятни амалга оширишда бевосита қатнашмайди, жиноят объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажармайди. Ёрдамчи ўзининг ҳаракатлари орқали жиноят содир этилишга шароит яратади холос.

Ёрдамчилик жисмоний ёрдам бериш ёки руҳий ёрдам беришдан иборатдир. Жисмоний ёрдам бериш олдиндан ваъда берган воситалар бериш, масалан, транспорт воситасини, жиноят содир этиш қуролини бериш, пул маблағлари бериш, тўсиқларни йўқотишга қўмаклашиш, жиноят қуроли, жиноят воситаси, жиноят изларини, жиноят натижасида қўлга киритилган нарсаларни, жиноятчини яшириш ҳаракатларида ифодаланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 21 майдаги "Жазоларни либераллаштириш тўғрисидаги қонунни иқтисодиёт соҳасидаги жиноятларга нисбатан қўллашнинг айрим масалалари ҳақида"ги қарорига кўра, талон-торож миқдори жиноят содир этилган кунда амалда бўлган энг кам ойлик иш ҳақи миқдоридан келиб чиқади⁶.

Рухий ёрдамчилик эса бажарувчининг оиги ва иродасига таъсир қиладиган жиноятни амалга оширишнинг йўллари ва жиноятнинг фош бўлишининг олдини олишга қаратилган турли маслаҳатлар бериш, кўрсатмалар бериш, жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли, излари ва воситаларини, жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни

⁶Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1991-2006. 2 жилдди.-Тошкент: Адолат, 2006. Иккинчи жилд. Б. 170.

яширишга, бундай нарсаларни олиш ва ўтказиш тўғрисида олдиндан ваъда беришдан, иборатдир.

Ёрдамчининг бундай жисмоний ва рухий ёрдами шахсда жиноятни пухта амалга ошириш ва жиноят содир этишга журъатни янада кучайтиради.

Ёрдамчи бажарувчида жиноят содир қилиш истагани қўзғатмайди, балки жшюятни бажарувчиси томонидан жиноий мақсадга эргашишини осонлаштиради.

Агарда далолатчи муайян бир жиноят юзасидан ўз маслаҳатлари ёки ЖК 28-моддасининг 5-қисмидаги ҳаракатларнк ҳам содир қилса, унинг қилмиши ҳам, далолатчи ҳам ёрдамчи деб квалификация қилинмай, ЎзР ЖК 33-моддасининг -2-қисмига асослаииб далолатчи деб квалификация қилинади. Чуики далолатчи ёрдамчиликка нисбатан оғирроқ қилмиш ҳисобланади.Бажарувчига муайян ахборотларни бериш ҳам ёрдамчилик деб квалификация қилиниши мумкин.

Жиноятда ёрдамчилик қасддан содир этилади. Чунки ёрдам ўз ҳаракатлари туфайли жиноят содир этилишига ёрдам бераётганини англайди, ҳаракатлари туфайли келиб чиқадиган оқибатларни олдиндан билади.

ЎзР ЖК 28-моддасининг 5-қисмининг мазмунига кўра, ёрдамчилик, у жисмоний ёки рухий ёрдшчилик бўлишидан қатъи назар, фақат ҳаракат орқапи содир этилади. Шундан келиб чиқиб, жиноятга тайёргарлик кўрилаётганлиги ёки содир қилинаётганлигини аниқ била туриб тегашли давлат идораларига хабарбермаслик ҳақида олдиндан ваъда берган бўлса ва хабар бермаса, ёрдамчи деб ҳисоблаш мумкин. Чунки ЎзР ЖКнинг 31-моддасининг (жиноятга дахлдорлик) Мазмунига кўра, жиноятга тайёргарлик кўрилаётганлиги, жиноят содир этилаётганлиги ҳақида аниқ билгани ҳолда ҳокимият органларига хабар қилмаслик ҳақида олдиндан ваъда берган бўлса, қилмиш далолатчилик деб топилмайди. Тўғри, тегашли давлат органларига хабар қилмаслик ҳаракатсизликдан содир этиладиган қилмиш ҳисобланадк. Аммо жиноят ҳақида хабар бермаслик тўғрисида ваъда бериш ҳаракат орқали содир этилади. Жиноят ҳақида хабар

бермаслик тўғрисида олдиндан ваъда бериш, агарда бу ваъда жиноий қилмишнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатлар бошланмасдан олдин берилган бўлса, ёрдамчи сифатида жиноятга иштирокчи деб квалификация қилиниши керак. Чунки олдиндан ваъда бериш иштирокчилиكنинг бир тури бўлиши мумкин.

II-БОБИШТИРОКЧИЛАРНИНГ ШАКЛЛАРИ

II.1 Жиноятда иштирок этганлик учун жавобгарлик доираси

Жиноятда иштирокчилик оддий иштирокчилик, мураккаб иштирокчилик, уюшган гуруҳ, жиноий уюшма шаклида бўлади. Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктирмай жиноят содир этишда биргалашиб қатнашиши оддий иштирокчилик деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этилишида иштирок қилиши мураккаб иштирокчилик деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда жиноий фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлашиши уюшган гуруҳ деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳнинг жиноий фаолият билан шуғулланиш учун олдиндан бирлашиши жиноий уюшма деб топилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 29-моддасида иштирокчиликда содир этиладиган жиноятда иштирок этувчи

шахсларнинг уюшганлик даражасига қараб гуруҳлар тўрт тоифага бўлиниб, уларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси камроқ бўлган шакли оддий иштирокчиликдир.

Оддий иштирокчиликнинг муҳим белгилари:

Жиноятнинг объектив томонини бажаришда икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргалашиб қатнашиши; муайян жиноятни содир қилиш учун уларнинг олдиндан тил бириктирмаганлиги; оддийиштирокчиликда жиноятнинг ташкилотчиси, далолатчиси ёки ёрдамчилар бўлмай, барча иштирокчиларнинг жиноятни амалга оширишда биргаликда қатнашиши; олдиндан тил бириктирмаган бўлсада муайян жиноятни содир қилиш учун икки ёки ундан кўп кишиларнинг кучларининг бирлашганлигидир.

Оддий иштирокчиликда ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилари бўлмаслигининг боиси шундаки, бунда иштирокчилар ҳам қатнашган бўлса, улар ўртасида, албатта, олдиндан тил бириктирилган бўлади. Оддий иштирокчиликда эса олдиндан тилбириктирилмайди.

Жиноят қонунида алоҳида назарда тутилган айрим ҳолларда, шахс томонидан қасддан Жиноят кодекси Махсус қисми турли моддаларида назарда тутилган икки ва ўндан ортиқ жиноят содир этилиши ҳам такроран жиноят деб топилади (масалан, ЖК 118, 119, 189, 211, 212-моддалари иккинчи қисмлари, 213-моддаси учинчи қисми, 276-моддаси иккинчи қисми)"⁷.

ЖК Махсус қисмининг бир қанча моддаларида ўша жиноятни оддий иштирокчиликда содир қилинганлиги учун жавобгарлик белгиланган. Булар жумласига 97-модда 2-қисмининг «п» банди, 104-модда 2-қисмининг «ж» банди, 105-модда 2-қисмининг «и» банди, 118-модда 2-қисмининг «в» банди, 119-модда 2-қисмининг «в» банди, 277-модда 2-қисмининг «б» банди, 279-модда 2-қисмининг «а» банди, 281-модда 2-қисмининг «а» баиди, 283-модда 2-қисмининг «а» банди, 285-модда 2-қисмининг «а» бандида назарда тутилган жиноятлардир. Ушбу жиноятларда икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг биргалашиб жиноят содир этишида «олдиндан тил бириктириш» талабини қўйишнинг ўзи тўғри бўлмайди. Чунки бундай жиноятларни содир этилиш вазияти олдиндан тил бйриктириш талабини қўйишни тақозо қилмайди.

Қасддан одам ўлдириш ёки қасддан баданга шикаст етказиш, юқорида қайд қилинган жиноятларнинг қайси бири содир этилаётган бўлмасин, жиноят бир гуруҳ шахслар томонвдан қилинган деб топишнинг энг кам квалификация қилиш белгиси, икки ёки ундан кўп кишиларнинг олдиндан тил бириктирмай жиноят содир қилишидир.

⁷Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. - Тошкент, 2008. - № 3. - Б. 13.

Агарда ушбу жиноятлар олдиндан тил бириктириб ёки уюшган гуруҳ томонидан, ёхуд жиноий уюшма томонидан содир этилиб, ўша модданинг тегишли қисми ёки бандида бу белгилар квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутилмаган бўлса, оддий иштирокчилик деб квалификация қилинади. Масалаи, ЖК 104-моддаси 2-қисмининг «к» бандида қасддан баданга оғир шикаст етказишни оддий иштирокчиликда, учинчи қисмининг «г» бандида уюшган гуруҳ аъзоси ёки уюшган гуруҳ манфаатларини кўзлаб қасддан баданга оғир шикаст етказганлик учун жавобгарлик назарда тутилган. Демак, бу моддада оддий иштирокчиликда қилинганлик билан уюшган гуруҳ ажратилган бўлиб, шу жиноят мураккаб иштирокчиликда, яъни олдиндан тил бириктириб содир этилган тақдирда ҳам 104-модданинг 2-қисмининг «к» банди билан квалификация қилинаверади.

118-модданинг 2-қисми «в» бандида номусга тегиш бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилганлиги учун жавобгарлик назарда тутилган.

Аммоюримдиқадобиётлардабумасаладатурлификрларбилдирилган.

Жумладан М.Мукумова ва М.И.Ткаченколар шахсбир хил жиноятларни турли вақтларда содир қилиб, улардан бири учун жиноятга тайёргарлик кўриш ёки суиқасд қилганлик учун ёхуд иштирокчиликда содир этишда айбланиб, жавобгарлик қатортилган тақдирда жиноятлар мажмуи деб ҳисоблаш керак⁸, деб ҳисоблайдилар.

Ушбу моддада номусга тегишнинг мураккаб иштирокчиликда, уюшган гуруҳ томонидан ёки жиноий уюшма томонидан содир этилганлиги учун алоҳида нормада жавобгарлик назарда тутилмаган. Демак, бу жиноят олдиндан тил бириктириб ёки уюшган гуруҳ томонидан, ёхуд жиноий уюшма томонидан содир қилинган тақдирда ҳам агарда

⁸Мукумова М.З. Бир неча жиноят содир этганлик учун жазотайинлаш хусусиятлари: Юрид. фан. номз. дис. - Тошкент, 2005. - Б. 42.; Ткаченко М.И. Множественность преступлений. Уголовное право Российской Федерации. - М.: Юристъ. 1999. - 278 с.

қилмишда бошқа оғирроқ квалификация қилиш белгиси бўлмаса, 118-модданинг 2~қисми «в» банди билан квалификация қилинади. Бундай жиноят жиноий уюшма томонидан содир этилган тақдирда 242-модда билан ҳам жиноятлар жами тариқасида жавобгар қилинади.

Суд бошқа турдаги енгилроқ жазони тайинлашда, айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида назарда тутилган жазонинг энг кам қисмидан ҳам камроқ жазо тайинланган тақдирда ҳам адолатсизлик бўлади деган хулосага келса, бошқа енгилроқ жазони тайинлайди. Аммо суд енгилроқ жазо тайинлаганда шу жазо турининг энг кам қисмидан камроқни тайинлаб олмайди. Масалан, жарима энг кам ойлик иш ҳақининг беш бараваридан кам, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш бир йилдан кам, ахлоқ тузатиш ишлари олти ойдан кам бўлмаслиги керак.

Агарда айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида асосий жазо билан бирга қўшимча жазони тайинлаш мажбурий тарзда назарда тутилган бўлса ва суд қўшимча жазони иш ҳолатларини ҳисобга олиб, тайинлашни лозим топмаса, суд ЎзР ЖКнинг 57-моддаси қоидаларини қўллаб, қўшимча жазони тайинламасликлари мумкин.

Маълумки, ЖК Махсус қисми моддаларида вояга етмаганлар учун жазо тури ва муддати алоҳида белгиланмаган. Вояга етмаганнинг қилмиши квалификация қилинган норма билан жазо тайинлашда ўша норманинг санкциясида кўрсатилган ясазо тури эмас, балки ЖК Умумий қисмининг 82-85-моддаларида назарда тутилган жазоларнинг муддатлари доирасида тайинланади, Вояга етмаганларга бундай тартибда жазо тайинлашда ЖК нинг 57-моддаси қоидаларига мурожаат қилинмайди ва тўғридан-тўғри

моддаларда назарда тутилган жазо тури муддати доирасида тайинланади.

ЎзР ЖК 50-моддасининг тўртинчи қисмида озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган аёлларга ҳамда олтмиш ёшдан ошган эркаларга нисбатан тайинланаётган жазо муддати ЖК Махсус қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган. Озодликдан маҳрум этиш энг кўп муддатининг тўртдан уч қисмидан ортиқ бўлиши мумкин эмас дейилади. Бундай шахслар учун белгиланган ўша норма санкциясида назарда тутилган энг кўп муддатининг тўртдан уч қисмига тенгдир.

Қонун мазмунига кўра, енгилроқ жазони тайинлаш чекланмаган. Ҳар қандай жиноят содир этган ва ҳар қандай шахсларга нисбатан агар иш ҳолатлари буни тақозо қилса, қўлланиши мумкин.

Маълумки, ишпирокчиликда содир этилган жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд қилишда айбланаётган шахсларга нисбатан ҳам умумий асосларда жазо тайинланади. Агар иш ҳолатлари тақозо қилса, бундай шахсларга нисбатан 57-модда қоидалари асосида енгилроқ жазо тайинланиши мумкин.

Қилмишни такроран, хавфли рецидивист ёки ўта хавфли рецидивист томонидан содир этганлигига қараб жавобгарлиги: Шахснинг икки ёки ўндан ортиқ жиноятни содир этиши жиноят ҳуқуқи назариясида жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида баҳоланади. Чунки бир неча жиноят содир қилган шахснинг ва жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ортади. Икки ёки ўндан ортиқ жиноят содир қилган субъектнинг шахсида жиноятчига хос бўлган хусусиятлар янада кўпроқ мустахкамланиб боради. Уларни ижтимоий хавфли хусусиятлари тўрт ўнлашиб, бундай салбий сифатларни хавфлилик даражаси ҳам борган сари ортиб боради.

Ана шу юқорида баён қилинганларга кўра, юқорида санаб келтирилган моддалар бўйича олдиндан тил бириктирмасдан ўша жиноятларни содир қилиш бир гуруҳ шахслар томонидан қилинган деб ҳисобланади.

Ушбу қоида олдиндан тил бириктирмасдан бир гуруҳ шахслар томонидан содир этиладиган барча моддаларга тааллуқлидир. Судда қўрилган қуйидаги мисолни келтириш мумкин:

А. Исмли шахснинг уйига Г. Ва С. Исмли танишлари меҳмон бўлиб келади. Меҳмондорчилик вақтида мезбон ва меҳмонлар спиртли ичимликлар истеъмол қилишади. Мезбоннинг хотини спиртли ичимликларни ичиб, маст бўлиб қолади. Унинг эри хотинини ётоғига олиб кириб ётқизиб қўяди. Меҳмондорчилик давом этади. Кўп ўтмай ароқ тугайди. Меҳмонлар мезбондан спиртли ичимлик камлик қилгани ва яна топиб келишни сўрайди. Мезбон ароқ топиб келиш учун чиқиб кетганидан кейин меҳмонлардан бири аёл ётган хонага кириб кетади. Улар ўртасида ҳеч қандай келишиш ва тил бириктириш бўлмаган. Хонага кириб кетган шахс чиқиб келганидан кейин иккинчи меҳмон ҳам хонага кириб кетади.

Суд уларнинг жиноий қилмишини “Бир гуруҳ шахслар томонидан жабрланувчининг ожизлигидан фойдаланиб номусга тегиш” деб ЖК 118-моддаси 2-қисмининг «а» банди билан ҳукм қилади. Бизнингча, суд бу жиноят ишини тўғри хал қилган.

ЎзР ЖК 29-моддасининг 3-қисмининг мазмунига кўра, икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этилишида иштирок қилиши мураккаб иштирокчилик деб топилади.

Мураккаб иштирокчилик қуйидаги белгилари билан ифодаланади: муайян бир жиноятни содир этишда икки ёки ундан кўп кишиларнинг қатнашганлиги; гуруҳ аъзоларининг олдиндан тил бириктирганлиги; мураккаб иштирокчиликда бажарувчилари билан бир қаторда ташкилотчи ёки далолатчининг ёхуд ёрдамчининг ҳам иштирок этишининг мумкинлиги, лекин жиноятни мураккаб иштирокчиликда содир қилинган деб ҳисоблаш учун барча ҳолда ҳам ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчининг иштирок этиши шарт эмас. Фақат бажарувчилардан иборат бўлган жиноят ҳақида олдиндан тил бириктирилган гуруҳни мураккаб иштирокчилик деб топилаверади.

Фақат бажарувчилардан иборат бўлган иштирокчиликнинг муҳим хусусияти шундаки, гуруҳ аъзоларининг бирортаси гуруҳнинг жиноий фаолиятига раҳбарлик қилади, унинг иродасига бошқа иштирокчиларнинг иродаси бўйсундирилган бўлмайди. Гуруҳ аъзоларидан бирининг шу жиноятда айби кўпроқ бўлиши мумкин, аммо бошқа иштирокчилар унинг кўрсатмалари асосида эмас, балки гуруҳ аъзоларининг тенглиги принципига асосланилади. Бунда муҳими, гуруҳ аъзолари муайян бир жиноятни содир қилиш учун олдиндан тил бириктирган бўлишлари кифоя.

Муайян бир жиноятни содир қилишни таклиф қилишнинг ўзи ва бунга бошқасининг рози бўлганлиги уюшган гуруҳ эмас, балки олдиндан тил бириктириб жиноят содир қилиш деб топилади.

Мураккаб иштирокчиликда гуруҳ аъзолари ўртасида вазифалари тақсимланган бўлиши ҳам мумкин. Лекин бундай ҳолда ҳам гуруҳнинг бир аъзосининг иродасига бошқа иштирокчиларнинг ҳаракатлари бўйсундирилмай, гуруҳ аъзолари тенглик принципи асосида жиноятни амалга оширадилар.

Мураккаб иштирокчиликда фақатгина олдиндан тил бириктирилганликнинг ўзи билан чекланмай, гуруҳ аъзоси амалга ошираётган жиноятга содир қилишда олдиндан тил бириктирган шериганинг ҳам, шу жиноятни содир қилишда қатнашаётганлигини билади.

Гуруҳ аъзоси муайян жиноятни содир қилар экан, гуруҳнинг барча аъзолари билан тил бириктирган бўлиши шарт бўлмай, гуруҳнинг камида битта аъзоси билан тил бириктирилганлигининг ўзи етарлидир. Аммо гуруҳнинг ҳар бир аъзосининг онги бошқа аъзолари томонидан қилинаётган жиноий ҳаракатлар ва унинг оқибатларини қамраб олган бўлиши керак.

Жиноят кодекси Махсус қисмининг анчагина моддаларида гуруҳнинг олдиндан тил бириктириб (мураккаб иштирокчиликда) жиноят содир қилинганлиги учун жавобгарлик назарда тутилган. Мураккаб иштирокчиликда содир этилган жиноят оддий иштирокчиликда содир этилган жиноятга нисбатан ижтимоий хавфлилик даражаси

юқориқадар. Чунки олдиндан тил бириктириб жиноят содир қилишда гуруҳнинг уюшганлик даражаси юқориқадар бўлиб, гуруҳ аъзолари ўртасида олдиндан тил бириктирганлик улар ўртасида бир-бирига нисбатан ишончни кучайтиради, кучларни мустаҳкамроқ бирлаштиради ва жиноятни охирига етказишга бўлган журъат ва ишончни янада кучайтиради.

ЖК Махсус қисмининг моддаларида (масалан, мулкни талон-торож қилиш жиноятлари) икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир қилиши ўша жиноятнинг жавобгарликни оғирлаштирувчи тури сифатида кўзда тутилган.

Агар ЖК Махсус қисмининг моддасида икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этиши гуруҳ бўлиб жиноят содир этишнинг энг кам белгиси сифатида кўрсатилган бўлса, ўша жиноятни оддий иштирокчиликда, яъни икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг олдиндан тил бириктирмай биргалашиб жиноят содир этиши жиноятни бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган деб ҳисоблашга асос бўлмайди.

Буни қуйидаги мисолда асослаш мумкин. А. Ва С. Исмли шахслар кеч соат 18.00. да пахта даласида чиқиб келаётган Б. Исмли шахсларнинг хирмони устидан чиқиб қоладилар, уларнинг ҳар бири хирмонда ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб қоплаб қўйилган шолидан бир қопдан олиб кетадилар. Терговчи уларнинг қилмишини ЎЗР ЖК 169-моддаси 2-қисмининг «в» банди билан квалификация қилиб, ишни судга чиқаради. Суд А. Ва С. Ўртасида олдиндан тил бириктирмай ўғирлик қилинган ва шунга кўра, бир гуруҳ шахслар томонидан олдидан тил бириктириб ўғирлик қилишнинг белгиси йўқ деб уларнинг қилмишини алоҳида-алоҳида ЖК 169-моддасишг 1-қисми билан қайта квалификация қилиб ҳукм чиқаради.

Агарда ЖК Махсус қисмининг моддасида шу жиноятни мураккаб иштирокчиликда содир этганликдан бошқа шаклларида қилганлик учун жавобгарлик (масалан, уюшган гуруҳ томонидан) назарда тутилмаган, аммо жиноят уюшган гуруҳ томонидан ёки жиноий

уюшма томонидан содир этилган бўлса ва қилмишда квалификация қилишнинг бошқа оғирроқ тури бўлмаса, қилмиш бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб қилинса, деган нормаси билан квалификация қилинади. Масалан, ЎзР ЖКнинг 119-моддасининг 2-қисми “в” бандида мазкур жиноят “бир гуруҳ шахслар томонидан қилинса” дейилган. Бу моддада бундай жиноятни уюшган гуруҳ, жиноий уюшма ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилганлиги учун алоҳида нормада жавобгарлик белгиланмаганлиги туфайли, бу жиноят уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма томонидан содир этилган тақдирда ҳам мазкур модданинг 2-қисми “в” банди билан жавобгар қилинаверади.

Агар жиноий қилмишда бошқа оғирлаштирувчи белгиси бўлмаса шу норманинг ўзи билан квалификация қилинади. Аммо бу жиноят жиноий уюшма томонидан содир этилган бўлса, жиноятлар жами тариқасида ЖКнинг 119 –моддаси 2-қисмининг «в» банди ва 242-модданинг 1-ёки 2-қисми билан квалификация қилиниб, жавобгар қилинади.

ЎзР ЖК 29-моддасининг 4-қисмида икки ёки ундан ортиқ шахсининг биргаликда жиноий фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлаштири уюшган гуруҳ деб топилиши айtilган.

Уюшган гуруҳ ишгирокчиликнинг нисбатан хавфли шакли ҳисобланади. Уюшган гуруҳ ўзининг уюшганлик даражаси, гуруҳ аъзоларининг гуруҳда тутган ўрни, гуруҳнинг ҳар бир аъзосининг жинрий фаолиятда вазифасининг белгиланганлиги билан мураккаб ишгирокчиликдан фарқ қилади, Ишгирокчиликнинг барча шаклларда жиноят содир қилишда камида икки кичик қатъияшганидек, уюшган гуруҳда ҳам жиноятнинг бажарувчилари сифатида энг камида икки кичик ишгирок этган бўлиши керак.

Уюшган гуруҳ қўйидаги белгилар билан ифодаланади:

- а) икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг жиноий фаолият олиб бориши учун олдиндан бир гуруҳга бирлаштири;
- б) гуруҳнинг ўз раҳбарига эга бўлиши;

в) гуруҳ аъзоларининг жиноятни амалга ошириш юзасидан фаолияти гуруҳ раҳбари томонидан тартибга солиб турилганлиги;

г) гуруҳнинг барча аъзоларининг ҳаракати гуруҳ раҳбарининг иродасига бўйсундирилганлиги;

д) гуруҳ аъзоларининг ҳар бирининг жиноий фаолиятни амалга ошириш юзасидан вазифаларининг олдиндан белгилаб қўйилганлиги.

Уюшган гуруҳ бир ёки бир неча жиноятни содир этиш учун ташкил этилган бўлиши мумкин. Гуруҳнинг барқарорлиги гуруҳ аъзолари томонидан келишилган жиноятни ёки жиноятларни содир этгунча давом этиши мумкин. Уюшган гуруҳга гуруҳ томонидан бир ёки бир неча жиноятни содир этганидан кейин аъзо бўлиб кириши бу шахснинг ўзи аъзо бўлиб кирганидан кейин содир этилган жиноятларнинг ўзи учун жавобгар бўлишига олиб келади.

Гуруҳга бевосита аъзо бўлиб кирган, аммо жиноятни амалга оширишда бевосита қатнашмаётган бўлсада, ўзининг ҳаракатлари билан жиноятнинг бажарилишини таъминлаб турган (гуруҳ раҳбари, алоқачи ва ҳоказолар) шахслар ҳам бирга бажарувчи деб квалификация қилинади. Чунки булар ҳам ўз ҳаракатлари билан улар томонидан содир этилаётган жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг бир қисmini бажаради.

Такроранжиноятсодирэтишнидавомлижиноятларданфарклашложим.

Такроранжиноятсодирэтишдавомлижиноятларгақараганда,

ижтимоийҳавфлиҳисобланади⁹.

Қилмишни уюшган гуруҳ томонидан қилинган деб ҳисоблаш учун гуруҳ аъзоларининг барчаси жиноят содир қилишнинг режасини, жиноятда иштирок этаётган шахсларнинг барчасини албатта, билиши шарт эмас, балки ҳеч бўлмаганда гуруҳ

⁹Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1991-2006. 2 жилдди. -Тошкент: Адолат, 2006. Биринчи жилд. Б. 115-116.

рахбарини ёки гуруҳнинг бирор аъзосини билган бўлишининг ўзи етарлидир. Аммо уюшган гуруҳ таркибида жиноят содир қилаётганлигини, уюшган гуруҳнинг ёки унинг раҳбарининг тошпириғига биноан унга топширилган вазифани билган бўлиши керак.

Агар шахс уюшган гуруҳ таркибида жиноят содир қилаётганини билмаса ва билиши мумкин ҳам бўлмаса, унинг қилмишини уюшган гуруҳ таркибида жиноят содир қилиши деб квалификация қилиб бўлмайди. Бундай ҳолда иш ҳолатларига қараб мураккаб иштирокчилик деб квалификация қилиниши мумкин.

Жиноят қонунида уюшган гуруҳ ташкил этганлик учун жиёвий жавобгарликни белгаловчи алоҳида норма кўзда тутилмаганлиги учун ҳали жиноятни амалга оширишга киришилмаган ва факат гуруҳ уюштирилган бўлса, жиноятга тайёргарлик кўриш деб квалификация қилинади. Масалан, айтайлик, ўғрилик жиноятини содир қилиш учун уюшган гуруҳ тузилган, аммо жиноятни амалга ошириш бошланмасдан гуруҳ фош этилган бўлса, гуруҳ аъзоларининг қилмиши ЎЗР ЖК 169-моддаси 4-қисми «в» банди билан ЖК 25-моддаси 1-қисми орқали квалификация қилинади.

Уюшган гуруҳ таркибига билимнинг турли соҳаларини яхши билган мутахассисларнинг жалб қилинганлиги уюшган гуруҳнинг ижтимоий хавфлилик даражасини янада, ошириб юбориши мумкин. Чунки билимнинг муайян соҳаларини яхши билган мутахассис фан-техника тараққиётининг энг янги ютуғларидан фойдаланган ҳолда жиноят содир этиши, ўзининг билимидан жиноят содир қилишнинг мукамал усулларида фойдаланиши жуда кўп миқдордаги мулк талон-торож қилиниши ёки жабрланувчига жуда кўп миқдорда зарар етказилиши мумкин. Шунингдек, бундай мутахассислар томонидан содир қилинган жиноятларни очиш ҳам анча қийин бўлади ва жиноятчиларни фош қилиш учун ўша соҳанинг юқори малакали мутахассисларини жалб қилишга тўғри келади.

Уюшган гуруҳнинг маълум даражада барқарорлиги ва гуруҳ аъзолари ўртасидаги алоқаларнинг яхши йўлга қўйилганлиги, гуруҳнинг ҳар бир аъзоси томонидан унга

кўлатилган вазифани аниқ ва пухта бажариши, жиноий фаолиятга кўплаб одамларни жалб қилиниши, гуруҳга давлат идораларида ишлаётган мансабдор ва бошқа шахсларни, айниқса, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ходимини жалб қилиниши уюшган гуруҳнинг ижтимоий хавфлилик даражасини ошириб юборади. Чунки бундай ҳолда уюшган гуруҳда жиноий фаолиятни пухта амалга ошириш учун етарли маълумотлар бўлади ва жиноятнинг фош этилишининг олдини олишнинг мукаммал усулларидан фойдаланилади.

ЎзР ЖКнинг 29-моддаси 5-қисмида икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳнинг жиноий фаолият билан шуғулланиш учун олдиндан бирлашиши жиноий уюшма деб топилиши баён қилинган. ЎзР ЖКга мувофиқ жиноий уюшма фақат 29-модданинг 5-қисмида кўрсатилган шаклининг ўзидангина иборат бўлмай, ЎзР ЖК Махсус қисмининг 242-моддаси 2-қисмида казарда тутилган уюшган қуролли гуруҳ тузиш, шунингдек, унга раҳбарлик қилиш ёки унда иштирок этиш шаклдан ҳам иборатдир. Демак, жиноий уюшманинг битта шакли ЖК Умумий қисмининг 29-моддаси 5-қисмида назарда тутилган бўлса, иккинчи шакли 242-модданинг 2-қисмида кўзда тутилган. Бу жиноий уюшмалар гуруҳнинг структураси, уюшма аъзоларининг миқдори жиҳатидан ва бошқа жиҳатлари орқали бир-биридан фарқ қилади.

Жиноий уюшма иштирокчиликнинг ўта хавфли тури бўлиб, у ўта хавфли жиноятларни содир қилиш ёки узоқ муддат жиноий фаолият олиб бориш учун тузилади.

Жиноий уюшманинг ЖК 29-модданинг 5-қисмида назарда тутилган шаклида энг камида иккита уюшган гуруҳнинг жиноий фаолият олиб бориши учун бирлашиши, бирлашган уюшган гуруҳнинг барқарорлиги билан фойдаланиши мумкин. Бунда ҳар бир уюшган гуруҳнинг раҳбари жиноий уюшманинг бош раҳбарикўрсатмалари ёки топшириғи асосида иш олиб бориш, яъни поғонали бўйсунтириш принципига риоя қилинган ҳолда ташкил этилиши мумкин. Иштирокчиликнинг бу шаклида уюшган гуруҳлар қуролланган ёки қуролланмаганлигининг аҳамияти йўқ. Агар уюшган гуруҳ ташкил этиш

ҳали жиноятга тайёргарлик кўриш, деб ҳисобланса, жиноий уюшма тузишнинг ўзи тамом бўлган жиноят деб топилаверади. Жиноий уюшма тузишнинг ўзи мустақил жиноят таркибини ташкил қилганлиги боис, шундай деб квалификация қилиш учун асос бўлаверади. Агарда жиноий уюшма ҳали жиноий фаолиятни бошламасдан фош этилган бўлса, жиноий уюшма тузиш тамом бўлган жиноят деб, улар ният қилган жиноятни содир қилишга тайёргарлик кўриш деб жиноятлар жами тариқасида квалификация қилинади.

Жиноий уюшма жиноий фаолиятни амалга оширган бўлса, жияоятлар жами тариқасида 242-модданинг 1-қисми ва уюшма томонидан содир қилинган жиноятда ҳам айбланиб жавобгар қилинади.

Яна бир муаммо бу иш буйича ҳукм чиқарилганидан кейин маҳкумнинг биринчи иш буйича чиқарилган ҳукмгача яна бошқа жиноятда айбли эканлиги аниқланса, қилмиш қандай квалификация қилиниши кераклиги тўғрисидаги масаладир. Бу борада Ш.Умидуллаев ва М.Жияновнинг "Ҳукми эълон қилишгача содир этилган жиноятлар такроран ёки жиноятлар мажмуи деб, ҳукм эълон қилингандан кейин қасддан содир этилган жиноят рецидив жиноят деб топилиши керак"¹⁰

Жиноий уюшма аъзолари томонидан вазифалар тақсимланади. Вазифаларни тақсимлашда жиноий уюшма аъзосининг билими, мутахассислиги, жиноий мақсадга эришишда унинг бошқа хусусиятлари ҳам ҳисобга олинади. Жиноий уюшманинг барқарорлиги шундаки, гуруҳнинг жиноий мақсадга эришгунча гуруҳ аъзоси ёки уюшган гуруҳнинг жиноий уюшма таркибидан ўз хоҳиш эрки билан хоҳлаган вақтда чиқиб кета олмаслигидир. Шунингдек, жиноий уюшманинг доимий фаолият олиб бориши ва фаолиятининг узок муддатга чўзилиб кетиши, жиноий фаолиятнинг пухта режалангани ва унга пухта тайёргарлик кўрилганлиги, уюшма катнашувчиларининг қатъий бўйсунуш

¹⁰ Умидуллаев Ш. Рецидив жиноят тушунчаси ва рецидив жиноят учун жавобгарликларнинг хусусиятлари. - Тошкент: Янги аср авлоди. 2001. - Б. 45.; Жиянов М. Такроран жиноят содир этиш тушунчаси ва белгилари // Давлат ва ҳуқук. - Тошкент, 2004. - № 6. - Б. 44-45.

асосида ногонани ташкил қилинганлига, бошқарув ядросига эга эканлиги, каттик интизом ўрнатилганлигидир.

Жиноий уюшманинг уюшганлик даражаси ҳам ҳар хил бўлиб, оддий структурали жиноий уюшма, ўртача даражада уюшган жиноий уюшма, юқори даражада уюшган жиноий уюшма бўлиши мумкин. Лекин жиноий уюшманинг бундай уюшганлик даражаси жиноятни квалификациясига таъсир қилмайди ва суд жазо тайинлашда ҳисобга олади. Жиноий уюшма тузилиши билан унинг жиноий иш режаси ҳам ишлаб чиқиши мумкин. Бу режага қатъий риоя қилинган ҳолда жиноий фаолият олиб борилиши билан бирга шароитнинг ўзгариши ва вазиятга қараб, режага ўзгартиришлар киритилиши мумкин. Ҳозирги даврда наркобизнес, қурол-яроғлар, нодир буюмлар, автомобиллар, инсон аъзолари билан савдо қилиш, фҳишабозлик соҳалари жуда катта даромад берганлиги туфайли, жиноий уюшмалар ўз фаолиятларини шу соҳаларда ташкил этишга ҳаракат қиладилар.

Жиноий уюшма ўқ-отар қурол, ўқ-дорилар, портловчи моддалар ёки портлатиш қурилмалардан жиноий фаолиятни амалга оширишда сақлаган ёки фойдаланган бўлса, жиноий уюшмага кирган кишилар ҳам жиноий уюшма тузишда ёки унга аъзо бўлишда, ҳам қурол, ўқ дорилар, портловчи моддалар ёки портлатиш қурилмалари қонунга ҳилоф равишда сақлаганлик ва бошқа белгилари бўйича ҳамда содир этилган жиноятларда ҳам жиноятлар жами тариқасида жавобгар қилинади.

II.2 Жиноятга дахлдорлик

Жиноятда иштирок этганлик учун ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилар ҳам ушбу Кодекс Махсус қисмининг бажарувчини жавобгарликка тортилиши белгиланган моддаси бўйича жавобгарликка тортиладилар.

Олдиндаи тил бириктирган гуруҳ, жиноий гуруҳ ва жиноий уюшманинг ташкилотчилари ҳамда аъзолари тайёргарлик кўрилиши ёки содир этилишида ўзлари қатнашган барча жиноятлар учун жавобгарликка тортиладилар.

Уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма ташкил этган ёки уярга раҳбарлик қилган шахслар шу гуруҳ ёки уюшма содир этган барча жиноятлар учун башарти, бу жиноятлар уларнинг жиноий нияти билан қамраб олинган бўлса, жавобгарликка тортиладилар.

Бошқа иштирокчиларнинг жиноий нияти билан қамраб олинмаган қилмиш учун уни содир этган шахс жавобгар бўлади.

Ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчи жиноятдан ихтиёрий равишда қайтиб, жиноятнинг олдини олиш учун ўзига боғлиқ бўлган барча чораларни ўз вақтида қўрганлиги, жиноятда иштирокчилик учун жавобгарликни истисно қилади.

Жиноятда иштирокчи сифатида қатнашган шахснинг жавобгарлигининг асослари ҳам худди алоҳида шахснинг жавобгарлигининг асослари каби муайян жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган жиноятни содир этганлигидир.

ЎЗР ЖК 30-моддаси 1-қисмининг мазмунига кўра, ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилар ҳам бажарувчининг қилмишини квалификация қилинган моддаси ёки модданинг тегишли қисмининг тегишли банди билан жавобгарликка тортилади. Жиноят ҳуқуқи назариясида иштирокчиликда содир этилган жиноятларни фақат бажарувчилардан иборат бўлган иштирокчиликка ва бажарувчиларидан ташқари ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилардан иборат бўлган иштирокчиликка бўлинган. Фақат бажарувчилардан иборат бўлган иштирокчиликда гуруҳ аъзоларининг барчаси улар ният қилган жиноятни бажаришда, яъни ўша жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажарган бўлади. Шунга кўра, жиноятда биргалашиб қатнашган барча иштирокчилар (гуруҳ аъзолари) ўзлари содир этган жиноятда айбланиб тўғридан-тўғри ЖК Махсус қисмининг тегишли моддаси билан жавобгар қилинадилар.

Жиноят қонунида "бир гуруҳ шахслар" тушунчаси берилмаганлиги боис С.С.Ниёзова Жиноят кодекси Махсус қисми 8-бўлимига қуйидаги таърифни киритишни таклиф қилган: "икки ёки ундан ортиқ бажарувчининг олдиндан тил бириктириб, қасддан жиноий фаолият олиб бориши бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган деб топилади"¹¹.

Бажарувчиларидан ташқари ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилар ҳам қатнашган иштирокчиликда эса, ахвол бироз бошқачароқ бўлиб, бажарувчи ўша жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларни амалга оширса, ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчи ўша жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажаришда ҳам қатнашмайди. Булар фақат жиноятни содир этиш учун

¹¹Ниёзова С.С. Ўзгалар мулкни иштирокчиликда талон-торож қилганлик учун жиноий жавобгарлик муаммолари. - Тошкент: ТДЮИ, 2007. - Б. 116.

шароит яратиб беради ҳолос. Шунинг учун ҳам ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчи қатнашган жиноят иштирокчилиқнинг алоҳида шакли ҳисобланади, Шунга қўра, иштирокчилиқнинг бундай шаклини квалификация қилиш, фақат бажарувчилардан иборат бўлган иштирокчилиқни квалификация қилишдан фарқ қилади. Бундай иштирокчилиқни квалификация қилишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, жиноятни бажарувчиси бевосита ўзи жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларни бажарганлиги учун ЖК Махсус қисмининг муайян моддаси билан, бошқа иштирокчилари эса (ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчилар) ЖК 28-моддаси ва Махсус қисмининг муайян моддаси билан жавобгар қилинади. Агар жиноят иштирокчилари фақат икки кишидан иборат бўлиб, улардан бири бажарувчи, иккинчиси ёрдамчи ёки ' далолатчи сифатида жавобгарликка тортилган бўлса, ЖК Махсус қисмининг моддаларида назарда тутилган бир гуруҳ шахсларни ташкил қилмайди. Чунки ЖК Махсус қисмининг моддаларида назарда тутилган «бир гуруҳ шахслар» тушунчаси камида икки кишининг бажарувчи сифатида қатнашганлигини кўзда тутати. Жиноятда икки киши айбланиб, бири бажарувчи, иккинчиси ёрдамчи ёки далолатчи сифатида жавобгар қилинган бўлса, булар ҳам бажарувчи жавобгар қилинган норма билан жавобгар қилинади.

ЎзР ЖК 50-моддасининг тўртинчи қисмида озодлиқдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган аёлларга ҳамда олтмиш ёшдан ошган эркекларга нисбатан тайинланаётган жазо муддати ЖК Махсус қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган. Озодлиқдан маҳрум этиш энг кўп муддатининг тўртдан уч қисмидан ортиқ бўлиши мумкин эмас дейилади. Бундай шахслар учун белгиланган ўша норма санкциясида назарда тутилган энг кўп муддатининг тўртдан уч қисмига тенгдир. Қонун мазмунига қўра, енгилроқ жазони тайинлаш чекланмаган. Ҳар қандай жиноят содир этган ва ҳар қандай шахсларга нисбатан агар иш ҳолатлари буни тақозо қилса, қўлланиши мумкин.

Маълумки, иштирокчиликда содир этилган жиноятга тайёргарлик қўриш ва суиқасд қилишда айбланаётган шахсларга нисбатан ҳам умумий асосларда жазо тайинланади. Агар иш ҳолатлари тақозо қилса, бундай шахсларга нисбатан 57-модда қоидалари асосида енгилроқ жазо тайинланиши мумкин.

ЖК 30-моддаси 2-қисмининг мазмунига қўра, уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшманинг ташкилотчилари ҳам гуруҳ аъзолари томонидан содир этилган барча жиноятларда бажарувчи сифатида жавобгар қилиниб, ЖК 28-моддаси орқали квалификация қилинмайди. Чунки бундай гуруҳнинг ташкилотчиси, гуруҳни ташкил қилишдан ташқари, гуруҳ томонидан содир этиладиган жиноятга ёки жиноий фаолиятга раҳбарлик қиладилар. Гуруҳ аъзоларининг бутун жиноий фаолияти ташкилотнинг раҳбари иродасига бўйсундирилганлиги туфайли улар гуруҳ раҳбари сифатида гуруҳнинг асосий

фигураси деб ҳисобланади. Аммо гуруҳ раҳбари бўлмаган ва унинг жиноий нияти билан қамраб олинмаган жиноят учун гуруҳ ташкилотчиси ёки гуруҳнинг бошқа аъзолари жавобгар қилинмайди. Бундай ҳолда гуруҳнинг фақат ўша жиноятни содир қилган аъзосининг ўзи жавобгар бўлади. Жиноят ҳукуки назариясида гуруҳнинг бундай аъзосини эксцесс бажарувчи деб топилади.

Масалан, жиноий уюшма аъзоси С. га К. ни ўлдириш топширилади. С. К. ни ўлдириш мақсадида унинг уйига киради, аммо бу вақтда К. уйида бўлмайди. Бундан фойдаланган С. К. нинг уйдан умумий қиймати кўп миқдорни ташкил қилган мулкни ўғирлаб чиқиб кетади. Ушбу ҳолатда ўғрилик жиноятини жиноий уюшманинг бошқа аъзолари билмаганлига ва уларнинг нияти билан қамраб олинмаганлиги туфайли С. ҳам одам ўлдиришга тайёргарлик кўриш, ҳам ўғрилик жиноятида жавобгар қилинади. Гуруҳнинг раҳбари ва бошқа аъзолари эса фақат одам ўлдиришга тайёргарлик кўришда жавобгар қилинадилар. Жиноий уюшма тузиш ва унда қатнашганликда жиноий уюшмага кирган барча шахслар жавобгар қилинадилар.

Махсус субъектли жиноятларда иштирокчилик учун жавобгарликнинг ўзига хослиги шундан иборатки, бир қатор ҳолларда махсус субъект белгиларига эга бўлмаган шахслар жиноят содир этилишида бевосита тўлиқ ёки қисман қатнашиши мумкин, яъни жиноят таркиби объектив томонининг белгиларини амалга ошириши мумкин. Бундай ҳолатларда, жиноят биргаликда бажарилишига қарамай, махсус субъект белгисига эга бўлмаган шахс бажарувчи сифатида жиноий жавобгарликка тортилмайди ва унинг қилмиши бошқа иштирокчилар (ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчи) томонидан бажарилган деб баҳоланиши ҳамда уни квалификация қилишда ЖК 28-моддасининг тегишли қисми қўлланиши зарур¹².

Агар ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчи жиноятдан ихтиёрий равишда қайтиб, жиноятнинг олдини олиш учун барча чораларни кўрган ва жиноятнинг олди олинган бўлса, жиноятда иштирокчиликни истисно қилади. Аксинча, бажарувчи жиноятдан ихтиёрий қайтиб, жиноятнинг олдини олиш учун ўзига боғлиқ бўлган барча чораларни кўрган бўлса, унинг қилмиши жиноятда иштирокчи деб топилмайди. Бундай ҳолда жиноят ташкилотчиси ёки далолатчиси, ёхуд ёрдамчиси бажарувчи амалга ошириши керак бўлган жиноятга тайёргарлик кўришда айбланиб жавобгар қилинади.

Бажарувчининг жиноятдан ихтиёрий қайтишидан ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчиларнинг ихтиёрий қайтиши маълум даражада фарқ қилади. Бажарувчини

¹² Якубов А.С. Теоретические проблемы формирования правовой основы учения о преступлении. - Ташкент: Академия МВД Республики Узбекистон, 1996. -С. 141.

жиноятдан ихтиёрий қайтган деб ҳисоблаш учун у тажовуз қилинаётган объектга зарар етказилмасдан олдин ўз ихтиёри (эрки, иродаси) билан жиноий ҳаракатини тўхтатганлигининг ўзи етарли бўлса, ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчиларнинг ўз ҳаракатларини оддий тўхтатишнинг ўзи билан жиноятдан ихтиёрий қайтиш деб ҳисоблашга асос бўлмайди. Уларни жиноятдан ихтиёрий қайтган деб ҳисоблаш учун бажарувчи томонидан амалга оширишгаётган жиноий оқибат келиб чиқишининг олдини олиш учун ўзларига боғлиқ бўлган барча чораларни кўришлари керак. Бундай чоралар бажарувчини жиноятдан қайтартиришнинг, жиноий фаолиятга қаршилиқ қилиш, тайёрланаётган жиноят ҳақида ҳокимият идораларига хабар бериш, яъни улар жиноятни амалга оширилишининг олдини олишга фаол аралаштиришлари зарур.

Жумладан, ёрдамчи бажарувчига олдиндан жиноят ҳақида хабар бермаслик ҳақида берган ваъдасидан воз кечиши, берган жиноят қуроли, жиноят воситасини тортиб олиши ёки бошқача йўллар билан жиноятнинг олдини олишга ҳаракат қилиши керак. Демак, ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчиларнинг ҳаракатлари туфайли жиноятнинг олди олинган бўлса, уларни жиноятдан ихтиёрий қайтиш деб жавобгарликдан озод қилинади. Уларнинг барча қилган ҳаракатларига қарамай жиноий оқибат юз берган бўлса, ихтиёрий қайтиш деб эмас, балки енгиллаштирувчи ҳолат деб топилиши мумкин. Бундай ҳолда суд ЎзР ЖКнинг 66-моддаси асосида ёки бошқа асосларга кўра, жавобгарликдан озод қилишни қўллаши ҳам мумкин.

Амалга ошмаган иштирокчилик масаласи қандай ҳал қилиниши керак? Яъни ташкилотчи ташкил қилишга ҳаракат қилган, далолатчи далолат қилган ёки ёрдамчи ёрдам бериш ҳақида ваъда қилганлигига қарамай, бажарувчи деб мўлжалланган шахсни кўндиролмаган тақдирда иштирокчилик деб ҳисобланадими? Бундай ҳолда иштирокчилик йўқ. Чунки иштирокчилар ўртасида олдиндан тил бириктирганлик ва улар ўртасида боғлиқлик бўлмаганлиги сабабли ҳам бундай ҳолатни иштирокчилик деб бўлмайди. Амалдаги жиноят қонунида амалга ошмаган иштирокчилик тушунчаси назарда тутилмаган. Аммо юридик адабиётларда бундай ҳолда жавобгарлик индивидуал ҳолда белгиланиши, ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчининг ҳаракатлари жиноятга тайёргарлик кўришдаквалификация қилиш зарурлигига тўғрисида фикрлар билдирилган.

Ушбу масалада ҳам иккита ҳолатни кузатиш мумкин:

- а) биринчи ҳолат-бажарувчи розилик бермади;
- б) иккинчи ҳолат-бажарувчи розилик берди, аммо жиноий фаолиятни амалга оширмади.

Биринчи ҳолатда бажарувчи нафақат жиноятни амалга ошириш учун киришмади, балки розилик ҳам билдирмади. Бундай ҳолда, ёрдамчи жиноятга тайёргарлик кўришда жавобгар қилинади. Иккинчи ҳолатда эса, иштирокчиликнинг белгилари борлиги туфайли

бажарувчи жиноятдан ихтиёрий қайтган ҳисобланади. Бошқа иштирокчилари эса, жиноятга тайёргарлик кўришда айбланиб жавобгар қилинади. Бундай жавобгарлик ЖК 25-моддасининг 1-қисми мазмукидан келиб чиқади. Шундай қилиб, амалга ошмаган иштирокчилик, игаҳс жиноятга далолат қилинганда унга қўнмаган, жиноятга ёрдам беришга ваъда қилинганда ваъдани қабул қилмаган, жиноятни ташкил қилганда гуруҳга кирмаган бўлса, амалга ошмаган иштирокчилик ҳисобланади ва бундай ҳаракатларда иштирокчиликнинг белгилари бўлмайди.

Уюшган гуруҳ иштирокчилик шакли сифатида талон-торожни содир этишда ҳаракатларнинг юқори даражада биргаликда олиб борилиши билан тавсифланади¹³.

Иштирокчиликда содир этилган жиноят учун жазо тайин-лашда суд жазо тайинлашнинг умумий ва махсус қоидаларига қатъий риоя қилади. Ҳар бир иштирокчига жазо тайинлашда ЖК 54-моддасида кўрсатилган умумий қоидаларига риоя қилган ҳолда иштирокчиликда содир этилган жиноятнинг ҳар бир иштирокчисига унинг қилмиши квалификация қилинган моддасининг санкцияси доирасида, ЖК Умумий қисмининг қоидаларига риоя қилгани ҳолда, жиноятнинг хусусияти ва қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабабини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олади.

Агарда ЖК Махсус қисмининг муайян моддасидаги жиноят бир гуруҳ шахслар томокидан содир этилганлик учун жавобгарлик белгилакан бўлса, қилмишнинг квалификация қилишнинг бошқа оғирроқ белгиси бўлмаса, барча иштирокчилар, шу жумладан, ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилари ҳам жиноятни бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилганлиги учун жавобгарликни белгиловчи нормаси билан жавобгар қилинади. Иштирокчиларнинг барчаси муайян модданинг муайян қисми билан квалификация қилинар экан, суд жазо тайинлашда ҳар бир иштирокчининг қилган ҳаракати тўғри баҳолай олиши зарур.

¹³ Исмоилов И. Уюшган гуруҳ томонидан содир этиладиган талон-торожликнинг ижтимоий хавфлилиги // Ҳуқуқ-Право. -Тошкент, 1998. - № 2. - Б. 33-40

Х У Л О С А

Юқоридагиларга хулоса сифатида қуйидагиларни яна бир карра таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXII боби суд ҳокимиятига бағишланган бўлиб, унда республикамизда судьяларнинг мустақиллигини ва одил судловнинг бошқа тамойиллари амалга оширилишини кафолатловчи муҳим қоидалар мустаҳкамланган. Одил судловни амалга ошириш суд органларининг муҳим вазифасидир. Мустақил суд ҳокимияти –демократик давлат ҳокимиятининг зарур таркибий қисми. Ҳалқ фаровонлиги ва эркинлиги, унинг ҳуқуқлари ва қадр-қимматини муҳофаза қилиш суд ҳокимиятининг асосий мақсадидир. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституциясида ҳокимиятларнинг бўлиниши тамойил эълон қилинганидан кейингина бизда суд ҳокимияти тўғрисида сўз юритила бошланди. Бунгача “суд ҳокимияти” атамаси умуман қўлланилмас эди.

1. Шахслар биргалашиб жиноят содир этган вақтда уларда жиноятни амалга ошириш учун шижоат, қатъиятлик, журъат кучаяди. Иштирокчиликда жуда хавфли жиноятлар содир этилиши, жиноятни амалга ошириш режасининг пухта ишлаб чиқилганлиги, жиноятни фош қилишнинг кийинлиги ва бошқа қатор муаммолар келиб чиқади.

2. Қонун чиқарувчи орган иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларнинг ана шундай хусусиятларини ҳисобга олиб иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларни квалификация қилиш ва жазо тайинлашнинг алоҳида қоидаларини ишлаб чиққан.

Мулкка нисбатан махсус ваколатларга эга эканлик ўзлаштириш, растрата қилиш жинояти субъектининг махсус белгиси сифатида жиноят-ҳуқуқий норма диспозициясида мулкнинг айбдорга ишониб топширилганлиги ёки унинг ихтиёрида бўлганлиги билан белгиланган. Мазкур белги ўзлаштириш ёки растрата қилишни талон-торожнинг бошқа шаклларида фарқловчи асосий белги ҳисобланади.

3. Фақат бажарувчилардан иборат бўлган иштирокчиликнинг муҳим хусусияти шундаки, гуруҳ аъзоларининг бирортаси гуруҳнинг жиноий фаолиятига раҳбарлик қилади, унинг иродасига бошқа иштирокчиларнинг иродаси бўйсундирилган бўлмайди. Гуруҳ аъзоларидан бирининг шу жиноятда айби кўпроқ бўлиши мумкин, аммо бошқа иштирокчилар унинг кўрсатмалари асосида эмас, балки гуруҳ аъзоларининг тенглиги

принципига асосланилади. Бунда муҳими, гуруҳ аъзолари муайян бир жиноятни содир қилиш учун олдиндан тил бириктирган бўлишлари кифоя.

4. Юридик адабиётларда ёрдамчининг ижтимоий хавфлилик даражаси иштирокчиликнинг бошқа турларига нисбатан камроқ деб ҳисоблайдилар. Ёрдамчи жиноий фаолиятни амалга оширишда бевосита қатнашмайди, жиноят объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажармайди. Ёрдамчи ўзининг ҳаракатлари орқали жиноят содир этилишга шароит яратади холос.

Ёрдамчилик жисмоний ёрдам бериш ёки руҳий ёрдам беришдан иборатдир. Жисмоний ёрдам бериш олдиндан ваъда берган воситалар бериш, масалан, транспорт воситасини, жиноят содир этиш қуролини бериш, пул маблағлари бериш, тўсиқларни йўқотишга кўмаклашиш, жиноят қуроли, жиноят воситаси, жиноят изларини, жиноят натижасида қўлга киритилган нарсаларни, жиноятчини яшириш ҳаракатларида ифодаланади.

Муайян бир жиноятни содир қилишни таклиф қилишнинг ўзи ва бунга бошқасининг рози бўлганлиги уюшган гуруҳ эмас, балки олдиндан тил бириктириб жиноят содир қилиш деб топилади.

Мураккаб иштирокчиликда гуруҳ аъзолари ўртасида вазифалари тақсимланган бўлиши ҳам мумкин. Лекин бундай ҳолда ҳам гуруҳнинг бир аъзосининг иродасига бошқа иштирокчиларнинг ҳаракатлари бўйсундирилмай, гуруҳ аъзолари тенглик принципи асосида жиноятни амалга оширадилар.

Ташкилотчининг ҳаракатлари қасддан содир этилиб унинг қандай мақсадларда жиноятни ташкил қилганлиги жиноятни квалификация қилишда аҳамиятга эга эмас. Унинг мақсади ўч олиш, кўролмаслик ва ҳоказолар бўлиши мумкин. Агарда шахс жиноятни ташкил қилиш билан бирга уни содир этилишига раҳбарлик қилган бўлса, энди у гуруҳ раҳбари бўлиб, бутун жиноий фаолият унинг иродасига бўйсундирилади ва бундай ҳолда ташкилотчининг қилмиши ЖК 28-моддаси орқали эмас, балки гуруҳ раҳбари сифатида тўғридан-тўғри гуруҳ аъзолари билан бирга бажарувчи деб квалификация қилинади. Аммо бунда гуруҳнинг барча аъзолари томонидан содир этилган жиноятлар ҳақида унинг онги-камраб олган бўлиши керак.

Фойдаланилганадабиётлар.

Рахбарий адабиётлар.

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда: Биринчи чакириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясидаги маъруза. Т., «Ўзбекистон», 1999. 30 бет.
2. И А Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаррвон хаёт - пировард максадимиз: Иккинчи чакириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг I сессиясидаги маъруза. Тошкент, 2000. 66-67 бетлар.
3. И.А.Каримов. Хозирги боскичда демократик ислохотларни чуқур-лаштиришнинг му^им вазифалари: Биринчи чакириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг VI сессиясида сўзланган нутқ. Т., 1996. 105 — 106бетлар.
- 4.И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда: Биринчи чакириқ

Асосий адабиётлар.

- 5.Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2008 йил 22 майдаги 01/2-12-03-38-сонли, 2009 йил 5 майдаги 01/3-12-06-31-сонли ва 2011 йил 10 мартдаги 01/3-14-07/3-33-сонли хатларига иловалар.
6. ЎзбекистонРеспубликасиОлий суди Пленумикарорлари тўплами. 1991-2006. 2 жилдли. -Тошкент: Адолат, 2006. Иккинчижилд. Б. 170.
7. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 21 майдаги "Жазоларни либераллаштириш тўғрисидаги қонунни иқтисодиёт соҳасидаги жинойтларга нисбатан қўллашнииг айрим масалалари ҳақида"ти қарори / Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари туплами. 1991-2006.2жиддли.-Тошкент:Адолат,2006. Иккинчи жилд. Б. 171.
7. ЎзбекистонРеспубликасиОлий суди Пленумикарорларитуплами. 1991-

2006. 2 жилдли. -Тошкент: Адолат, 2006. Иккинчигилд. Б. 170.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. - Тошкент, 2008. - № 3. - Б. 13.
9. Мукумова М.З. Бир неча жиноят содир этганлик учун жазотайинлаш хусусиятлари: Юрид. фан. номз. дис. - Тошкент, 2005. - Б. 42.; Ткаченко М.И. Множественность преступлений. Уголовное право Российской Федерации. - М.: Юристъ. 1999. - 278 с.
10. Мукумова М. Такроран жиноят содир этиш тушунчаси // Хаёт ва қонун. - Тошкент, 2001. - № 5. - Б. 61.
11. Жиноят ишлари бўйича Тошкент шаҳар Шайхонтоҳур туман судининг 2009 йил архивидан. 1-903/2009-сонли жиноят иши.
12. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. - Тошкент, 2008. - № 3. - Б. 15.
13. Умидуллаев Ш. Рецидив жиноят тушунчаси ва рецидив жиноят учун жавобгарликларнинг хусусиятлари. - Тошкент: Янги аср авлоди. 2001. - Б.
14. Жиянов М. Такроран жиноят содир этиш тушунчаси ва белгилари // Давлат ва ҳуқуқ. - Тошкент, 2004. - № 6. - Б. 44-45.
15. Қаракетов Ю.М. Ответственность за разбой по уголовному законодательству ЎзССР. - Нукус: Қарақалпақстан, 1990. - С. 57.

Қўчимча адабиётлар.

16. Ниёзова С.С. Ўзгалар мулкани ишгирокчиликда талон-торож қилганлик учун жиноий жавобгарлик муаммолари. - Тошкент: ТДЮИ, 2007. - Б. 116.
17. Ниёзова С.С. Ўзгалар мулкани ишгирокчиликда талон-торож қилганлик учун жиноий жавобгарлик муаммолари. - Тошкент: ТДЮИ, 2007. - Б. 105.
18. Аветисян С. Проблемы соучастия в преступлении со специальным субъектом (специальным составом) // Уголовное право. - Москва, 2004. - № 1. - С. 4-6.; Волженкин Б.В. Некоторые проблемы соучастия в преступлениях, совершаемых специальными субъектами // Уголовное право. - Москва, 2000. - № 1. - С. 15
20. Каландаров М. Жиноятлар уртасидаги фарк // Ҳуқуқ-Право-Law. - Тошкент, 2005. - № 1. - Б. 41.
21. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1991-2006. 2 жилдли. - Тошкент: Адолат, 2006. Иккинчигилд. Б. 171.
22. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1991-2006. 2 жилдли. - Тошкент: Адолат, 2006. Биринчигилд. Б. 115.

23. Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар. Махсус кием -Тошкент: ИЛМ ЗИҲО, 2006. - Б. 270-271.
24. Собиров М. Компьютер технологиялари соҳасидаги иқтисоди жиноятчилик ва унга қарши кураш масалалари // Давлат ва ҳуқуқ. - Тошкент, 2001.-№4.-Б.49-51.;Расулев
25. А.К.Компьютерные преступления: уголовно-правовые и криминологические аспекты: Автореф. Дис. Канд.юрид.наук.-Ташкент, 2006, - С.3.;
26. Сафаров Ж., Салаев Н. Компьютер жиноятчилиги: унга қарши курашнинг долзарблиги // Ҳаёт ва қонун.-Тошкент, 2005.-№1.-Б.66-67.